

Հասած էր Տփղիսէն հեռանալու ժամը: Ժամը
Ձին թողը պանդակը, եւ Չի/ի կառքը զին բերան
երկաթուղւոյ կայարանը:

Եղեկաւոր ժամը Յին ճանապարհ հեռ
Տփղիսէն. ամբողջ գիշեր ճանապարհորդէին վերջ
երկրորդ օրն առաւօտուն, ժամը 10ին, գազար
առեմը թափումի կայարանը:

Ուղեւորութիւնս վերջացած էր:

Բաժնում:

Կ. ՏՈՐԻՍԱՆ

ՍՈՍՈՍԻՍՏԱՆԻՍՏ

ՅԻՐԱՆԻՍ, ԽԻՉԱՆ ԵՒ ՏԵՏԻՍԻ ԳՈՐԾԵՆԵՐԸ

(Երանանք-իսթիք-ի-փրէ.)

Իշրկայն ժամանակ Սղերդ մնացած միջոցիս
քանի քանի անգամ յիշեցի իմ մեծարեալ
նախորդս՝ գէշբնութ ֆոն Մոլթըք մարա-
շահան, որ 1838 Յունիսի սկիզբները Գորան-
առի Գրդազ գէմ արշաւած ժամանակ Սղերդ
գեղեցիկ լեռնաքաղաքը շնորհեաւ, որ վերջին պա-
տեհագմէն ի վեր դեռ մնասամբ խիք աւերակ էր:
Մոլթըքի "լեռնաքաղաքին, բոլորովին չեմ հա-
ւանիր. բայց այս տարբերութիւնը դիւրաւ կը
մեկնուի: Մոլթըք իւր արշաւանաց ժամանակ
հարաւս՝ տափաստանն եկաւ, իրեն համար
բարձրագիւր Սղերդը լեռնաքաղաք էր. ես՝ որ
Քրդաստանի բարձրալեռներէն էի իջած, Սղեր-
դի շրջապայքը միայն բլրագաւառ կոչայի նկա-
տել: — Մոլթըք իւր պարզ ու քրանչիկ նա-
մակներուն՝ մէջ շատ գեղեցիկ կը նկարագրէ
իրաց վիճակը, որ Գորը-Նսիդ մէջ այս օրս ալ
մասամբ նոյն է. այնպէս որ նկարագրութեանն
անկարելի է լաւագոյն ստորագրել: Ուստի սոյն
նամակներն իրենց յարգն ու արժէքը նոյն տե-
ղերը լիովին կը ցուցնեն: Այս գրքին բազմա-
թիւ օրինակներ կը գտնուին Գորը-Նսիդ մէջ:
Եւրոպացիին կը կարգայ սորվելու եւ զուարճա-
նալու համար, միշտեւ ծաճիկը հետաքրքրու-
թեամբ կը հարցնեն՝ թէ այս հոյակապ մարդն
իւր վրայ ինչ կը գրէ: Ամբողջ ճանապարհոր-
դութեանս ժամանակ օրինակ հետս էի առած,
որ խիստ աշխատութեանց դառն օրերուն մէջ
զին կը մխիթարէր ու կը քաջալերէր: Ուստի
երախտագիտութեան պարտքս կատարած կ'ը-

լամ եթէ հոս Բարձրապատիւ հեղինակին շնոր-
հակալիքս յայտնեմ:

Սղերդ՝ զոր ծաճիկները Սեւրդ, իսկ Գոր-
դերը սովորաբար Սեւրդ կ'անուանեն, Տփղիսի
հիւսիսանկողնէն է եւ անկէ կէս ժամ հեռու, Եով-
էն 1090 մէրք բարձր՝ կրային դարաստափի մը
վրայ, որուն վերին խաւերը դիւրափուր են,
իսկ խորագլխները՝ որ Տփղիսի ձորոյն ժայռա-
ծերակերուն մէջ յերեւան կ'ընեն, կարծրագոյն
են եւ բազմաթիւ խողշներ ունին, որոնց մէջ
կաթիլ կաթիլ հոսող ջուրը կը ժողովի: Այն-
պէս կ'երեւայ թէ Սղերդի շրջապայքը ստակա-
տակաւ անբեր երկիր (Karstland) կը գտնուի:
Տեղացի կիւն ոչ միայն լաւ ատաղձ է, այլ միան-
գամայն լաւ շաքար: Սղերդի մէջ ամէն տեղ
գաւիթները՝ փոքր հնոցներու մէջ կ'ընկնեն:
ամբողջ քաղաքը կրագործասան մը կը նմանի:
Այրած կիրը գետնի վրայ կը տարածեն եւ կը
մանրեն. այս գործը կը կատարեն կամ մարդիկ
(օրը 6—10 դրուով) ստուարածայր թակերով,
կամ ձի մը փայտեայ ծանր գլանով մը փխրելով:

Հատ շէնքեր կը շինուին ի Սղերդ. գոր-
ծաւորք գործելու ժամանակ միշտ կ'երգեն: Սղեր-
դի ամենահաստատ շէնքերը կոփածոյ քարէ են.
տանց գլխաւոր յատկութիւնն է սրակամար եւ
գմբէթաւոր ըլլալ: Հոս առանց կամարի բան
չ'ըլլար. տանց մտից կամարներուն մեծութիւնն
ու հաստատութիւնը մարդուն կարծել կու տան
թէ մէյմէկ բերդի դռներ ըլլան. նոյնպէս կամա-
րակապ են նեղ պատահաններն եւ անցքերը
շատ հաստատուն են: Նոյն իսկ արտաքինոցներն
ու այծերու բողբերը կոփածոյ քարերէ շինուած
կամարներ ունին: Հէշէնդի գիւղին՝ որուն մէջէն
միջը անցանք, նեղ փողոցներն իսկ մասամբ կա-
մարակապ էին:

Սղերդի աները աշտարակածն են: Կար-
ծես թէ ամէն մէկը յիշեանք բերդ մըն է: Գաւ-
իթները փոքր կ'ըլլան եւ, բազմանկյուն. տանց
յառնակողմանս պատերը խորշ խորշ են: Մէն
մի խուց իւր առանձինն ցած մուտքն ունի: Քառ-
անկիւն խցերու անկիւնները պատով մը կը
հիւսեն եւ ասով խցերը կ'ընէ: ձեւ մը կ'անտես:
այս անկիւններուն վրայէն կէս կ'ըն կամարա-
յարկը կը բարձրանայ: Պատերուն եւ յարկին
վրայ քանի մը ծակեր (միշտ 12 եւ երբեմն
աւելի) կը թողուն, որոնցմէ սովորաբար գոյն-
գոյն սպակիւններ լայր ներս կը թափանցէ:
Ամէն կողմ անկիւն, խորշ, մեծ ու փոքր ցած ու
բարձր աստիճաններով սանդուղք ու սանդուղիներ

¹ Briefe über Zustände und Begebenheiten in der
Türkei aus den Jahren 1835—1839, von Helmut von
Moltke, Hauptmann im Generalstabe. 3. Auflage. Berlin,
1877.

կան. ամբողջն աննման անկեղծային շինութիւն մըն է, բայց շատ բանաստեղծական: — Հարթ տանեաց վրայ շատ անգամ թփեր կը տնկեն, որով աստիք փոքր պարտեզներ կը դառնան: Հոս մաքուր ոգ կը ծծեն, հոս կը գործեն ցորկը, եւ հոս կը ննչեն գիշերը:

Ինչպէս ինծի բոլոր Սղերդ այժմ 15.000 բնակիչ ունի, որոնց 1500էն աւելի հայ եւ 500 ռուս շրջապատներէն են, ինչպէս քաղաքի մէջ Սղերդի եւ Յակոբիտ, Բնակչաց մեծամասնութիւնն արաբացի է. տեղւոյս լեզուն արաբերէն է: Միայն պաշտօնեայք տաճիկ են: Ես գաղղիացի քարոզիչներու՝ Լ. Ալպերդ ցրֆարնս եւ Լ. Կոնսալվ Կալան Դոմինիկանս կրօնաւորաց Տիւրաքեր տունն ինչպ. որ ամբողջ հոս մնացած ժամանակս հետս արտագին վարուեցան: Ատոնցմէ զատ՝ քաղաքին մէջ մի միայն Եւրոպացին Խտալացի մըն էր, որ իբր հարկահանութեան վերատեսուչ՝ երբեմն երբեմն հոս կը բնակի: Աւարաջ առ Եւրոպացիս լծնամութիւնն հոս ալ մուտք գտած է, որուն վրայ մեծարեալ Դոմինիկանս Հարք շատ խոսելու բան ունեին:

Բարեբախտաբար առ Եւրոպաց տածուած այս ընդհանուր ահաւաթներէն ես բան մը չկրնայի, թէ՛ պէտէ եւ թէ՛ քաղաքը եւ թէ՛ շրջակայքը շատ անգամ պարտեցայ: Ասոր պատճառը հետեւեալն էր: Հոս միջնադարէ Սղերդ քաղաքին, ինչպէս նաեւ ամբողջ կառավարութեան վրայ զգալնութիւն ունեին. — թէ յայտ՝ Կրաւուք ունեին թէ չունեին, բնականաբար ես ամենեւին չեմ գիտեր, — ուստի տրտունջ տրտնջի վրայ Կոստանդնուպոլս կ'երթար: Երկայն ժամանակ պատասխան ընդունած չէին. ահա վերջապէս ես պատկանելի գնդով մը Սղերդ հասայ: Ձիս Բ. Դորան գաղտնի մէկ պատգամաւորը կը համարէին, որ վեճին առարկան ճշգրիտ քննելու եւ արգար որոշում մ'ընելու եկած ըլլայ. եւ այս պատճառաւ ալ ոչ մէկ եւ ոչ մի կողմակցութեան տունն իրած ըլլամ, այլ Դոմինիկանաց քով՝ որոնք այս կողմակցութեանց մէջ ամենեւին մաս չունեին, եւ ապահովութեամբ կը կարծէին թէ իրն անկողմակալութեամբ պիտի որոշեմ: Այս զեջքը կը պարտէր ժողովուրդեան մէջ: Յայտնի է թէ ես պարսիկ իրաց միջամուկ ըլլալէ բուլղովին հետու էի, որոնցմէ ալ բան չէի հասկնար:

Մեր-ալայ Մէհմէտ Պէյ՝ որ նոյն իսկ Կոստանդնուպոլս մեծապէս պատուակալ վերին պաշտօնակալ մըն է, եկաւ զիս եւ մեծարոյ ասպնջականներս մօտ աստիներ կատարելի վերուորա-

կան հանդիսի մը հրաւիրեց: “Մնացի՛ր. հանգչէ՛. ինչու պայպէ շուտով մեզմէ հեռանայ Կոստանդնուքը: Բայց Կոստանդնուքը կը տօնէ. մնացի՛ր եւ մեր հանդիսին մասնակցէ՛. Ենկարելի էր այս հրաւերը՝ որ թէ՛ քաղաքավարական վերադարձնէր զիս հրաւիրողին սիրայած արութիւնը: Ուստի մինչեւ Կոստանդնուքը տօնին օրը մնացի ի Սղերդ. 8 օրը Եստիս 22ին տօնուեցաւ:

Ժամը 4ին մօտ հրաւիրուեցանք, եւ քաղաքին առջեւ բարձրաւանդակի մը վրայ կանգնուած գերեցեալացորդ վրան մ'առաջնորդուեցանք: Արդէն պատուաւոր անձինք բազմած էին, Խալիք, Խալիք եւ այլք սպիտակ մեծ փաթիկոցներով: Մերիկ միջնադարէն քով տեղ մը ցուցուեցաւ եւ մատուցուեցաւ ինչպէ՛ր, խահուէ եւ գլանիկ: Այս միջոցին ընկատի մը չորս վաշտերը միշտ աւելն մեծ զորքաժոխներ կազմելով լեռան ստորունս այլեւայլ կրթութիւններ կ'ընէին: Երկու զօրաց մերձենալով՝ մանուշակագոյն դրօշով մը քանի մ'անգամ ընկատը մեր առջեւէն անցնել տուին: Համակրելի միւր-ալայ Պէյը տաճիկ թարգմանի մը ձեռքով ամէն բան մեզի մէկնել կու տար: Ժամն 3ին մօտ մեր սիրտը բարեկամներէն բաժնուեցանք եւ տուն գործիք: Հանդէսը՝ որ շքեղ հրախաղով մը լնացաւ, ժամը 10 անցած աւարտած չէր:

Ապովե՛նտա՛ (ըստ Ռիդգերի) Սղերդի այս գիւնը, թէ՛ ինչնէն ու նախընթաց շատ կը գովէ: Կ'երեւայ թէ նոյն ժամանակէ ի վեր ինչ ինչ բան կ'իրաւարանափոխ է եղած: Այսօրուան օրս քաղաքին շրջակայքին ըստ բաւականի մերկ են եւ ծառերը չեն անրի: Քաղաքը հիմայ բազմամիլ աղբիւրներ ունի: Սղերդի օրը տաք, խոնաւ եւ խղճուկ եկաւ ինծի:

Հանդիսութիւններէ վերջը՝ ալ հիւրամեծար Սղերդին մեկնելու ժամանակն եկած եւ Կաթիկոս ուղեկցներս Սղերդ հասնելու երկրորդ օրն արձակած էր: — 3 յուլիէն եւ 4 օգոստոսի համակրելի Մէհմէտ Ալային առաջնորդութեան տակ, — որոնք Վանէն մինչեւ հոս ապահովութեան հոգ էին տարած: Զաման շարունակելու համար տեղւոյ ղազնիներէն չորս հոգի առի, որոնք ինծի մինչեւ ի Բաղէշ պիտի ուղեկցէին: Բայց շուրջից օւղղակի այն ճամբով Բաղէշ երթալ, որով եւրոպացի ուղեւորներ (Էնսուրըթ, Բիւնէր, Շիլ) շատ անգամ գացած են. այլ նախ արեւելք շեղեցայ, որպէս ի Շիրուան, Խիլան եւ Զատիկ լեռնագագաւնները կորելով անցնիմ, որոնց ցայժմ ոյցելուած չէ:

Յունիս 23ին ժամն 8ին Սղերդէն ճամբայ ելայ, Հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ զար- ձեալ Հէլէնզիի (զոր Էնսուրթմ՝ Հուլ-Շուս, քին- ներ՝ Հաւաշէ կը նշանակեն) եւ իրայերան վրայէն խորանազ-սուի կամ քէսեր-սուի (զոր Մոլթթէ քէտէ-ւայ կ'անուանէ) ձորն իջանք, զոր ժամն եւ- րեքին կտրելով՝ արեւելքէն արեւմուտք ձգուող Գալիւս-առի Հարաւային զառիթափն ելանք: Էնսուրթմ այս զառիթափն ելելէ՝ զժուարիին, իսկ քիններ իւր ճանապարհորդութեանց ամե- նագժուարինը կը կուէ: Հոն արտաքոյ կարգի ճիգ մ'ըրած ըլլալին չեմ յիշեր: Ընդհակա- ուսին բարձրովն հանգիստ եղանակաւ ձիով մինչ- եւ 1602 (Էնսուրթմ 5120 սեղ. ոտք կը զնէ) ջրաբաժ լեռն ելանք, եւ միայն սեպ կտաքարերու ամենաբարձր մասերն անցնելու համար հարկ եւ- ղաւ ձիէ իջնալ: Ժամը 6ին Մաթէ-սույո-ի ձու- րափն իջանք, եւ ժամ մը վերը Էլիւսան կամ Մաթէ-սույո-ն հասանք:

Այնպէս կ'երեւայ թէ Էլիւսան-քէշիւի ձորը հանրաքանկան մեծ նշանակութիւն ու- նենայ: Գետինը կարծր, բլրեղանման հերձա- քաւ եւ խորագոյն տեղեր երեւան ելլող շատ ծակոտէն՝ կրաքար է, որ շատ ջուր կը ծծէ: Կրաքարու մէջ շատ անգամ որձաքարի եւ պորփրիւր երանքը մտած կ'ըլլան, ամբողջ մե- իրաքոյն՝ ծծմաքարի փոքրիկ բլրեղանքէ բազ- կայեցի կաւով մը ծածկուած է: Տեղացուց ը- սածին նայելով՝ հոս ոսկի կայ եղեր: Բայց կար- ծեմ թէ այն ամէն առասպելները ծծմաքարէ յառաջ եկած են: Կաւային գետնի վրայ ամէն կողմ կարճ կարճ անցքեր կան: Քանի մը բիւ- րեղ հետո առած՝ եւ վրայէն կան եւս անձամբ էի մաքրած, սակայն դժբախտաբար զսանք կոր- սընցուցի: Եւրոպա այս եւ այն տեղ գացած ժա- մանակս:

Գնել իմացանք թէ արեւմտակողման լեռը՝ որուն կողերէն Սըւ-սուի եւ Մաթէ-սուի ջուրը կը ժողովի, Էլիւս-առի, իսկ հիւսիսակողման Տակայ լեռը Կերուշէ-առի կ'անուանուին: Էլիւ- վան-քէշի հիւսիսային արեւելեան կողմն է Էյր-սու (Biron) գիւղը եւ ամրութիւնը: Էլիւս- նայ ուղիղ ճամբան գէպ ի Բաղէշ 15 ժամ, այս ճամբան Մաթէ (Martsch, 2 1/2 ժամ), Ա- ռի (Aurak, 5 ժամ), Սալի (Sap, 8 ժամ), Էլեթէի (Eyleket, 12 ժամ) վրայէն է եղեր ի Բաղէշ (15 ժամ):

Երկրորդ օրն՝ որչափ աւելի Մատէն-սուի ձորոյն մէջ խորամուխ կ'ըլլայինք, այնչափ աւելի

բուսականութիւնը կ'առատանար, աչքիդ զար- նէին կարճաբերձ կաղնին, մամիսն (prunus spi- nosa) եւ ընկուզնին: Մատէն-սուի աջակողման եզերաց վրայ են Գալիւս-առի եւ փոքր ինչ ան- դին Գալիւս-առի, որոնց զառիթափներուն վրայ հետեւեալ տեղերը տեսնուեցան. Հիւսիս (Heu- kis), Կաւալի (Guanet), Հորմիս (Hormis) եւ Մեթրէ (Medre), որոնց ջրաբի գաշտերը գալա- տափի ձեւով էին եւ ծառերով ցանգապատեալ: Ժամը 10 1/2ին Տէլիւ-առի կտրեցինք անցանք, յորում Մաւաքէ (Mawake) եւ շատ անդին Տե- րաւի (Derawi) գիւղերն կային: Այս օրուան մաս Էլիւ-սուի քով Էլի (Eot) (1281 մեզր բարձր) գիւղը հասանք, Հոս հին եկեղեցւոյ մը աւերա- կաց քով հանգչեցանք, եւ 2 1/2 էն սկսեալ մեր ճամբան թաւ անտառի մը մէջէն գէպ ի արեւ- ելք շարունակեցինք: Ժամը գրեթէ չորսին Մե- փի-սուի խորածորնի կիրճն հասանք. այս ձորոյն սեպ կրածայոյց վրայ գետնէն իւր 400 մեզր բարձր նրբուղի մը կար. ճամբանիս մինչեւ ժամը 7ը սոյն արահետին վրայէն յառաջ տարինք: Ա- րեւը մարը մտաւ. եւ մենք տակաւին գեղ մը կամ մարգարեանի տեղ մը հասած էինք:

Յանկարծ այնպէս միջցաւ. որ անկարելի էր սոյնպիսի վառագաւոր ճանապարհի վրայ ձիա- վարելով յառաջանալ: Չիրեւ վար իջանք, եւ ասնձերէն բռնած՝ ճամբին շէնքերու եւ անդունդ չգահավիժելու համար ձախ ձեռքով սեպ ժայռը շօշափելով կը յառաջանայինք: Արեւոյս այս եղանակաւ ոչ գիւրտութեամբ արահետին մէկ ընդարձակ տեղն հասանք, ուր սեպ կրածայո- ւի մէկ խոռուէն 1467 մեզր բարձրութեամբ յորդառատ աղբիւր մը կը բղկեր: Հոս գոնէ առատ անյոշ ջուր ունէինք, որուն ցրտութեան աստիճանն էր 8° Բ.: Չոր ծառ մը տապալե- ցինք, սրբերով կտրեցինք եւ կրակ վառեցինք: Մեր պահեստի անցանքն էր առձեպակ պարսա- մատ, որով անթմութիւնն անցուցինք: Չիրն՝ որպէս զի գիշերն անդունդ չգլորին, ծառերու կապեցինք: Կոյն գիշերը ճարակ չունէին, իրենց անթմութիւնն անցնելու համար ծառերու կե- դեւանքը կը կրծէին: Ասկէ վերջն իւրաքանչիւր որ պարագայից ներսծին շափ, իրեն համար լեռի ժայռագետնին վրայ անկողին մը պատրաստեց: Հաւա արդէ քնացանք:

Արշալուսէն յառաջ էլանք եւ գէպ ի հիւ- սիս յառաջացանք, մինչեւ որ առուակի մը քով մեր ձիերուն ճարակատեղի գտանք: Յայտնի է թէ Վանայ լճին եւ Տիգրիսի միջակայքը՝ արեւ- ելքէն արեւմուտք ձգուող լեռանց ահագին

շղթան այս տեղը հիւսիսէն դէպ ի հարաւ ճեղ-
քուած մ'ուսիւր. եւ թէ այս ճեղքուածի մէջէն
Մէրիս-սառն իրեն ընդարձակ ճամբայ մըն է բա-
ցած: Լեռան արեւմտեան մասը Քելմաբաթա,
Կարս-Պարսիք եւ Քարս-Գարս, արեւելեանը Պեռ-
սիա կը կողմնին. ստոյն բարձրագոյր մասունքը
ձեւամար ծածկուած էին: Կարսավերայի եւ Քուրդ-
տաղի ձիւնն ամառը դժուարաւ կրնայ հալիւ:
Միջիս-սուր ձախակողմը բարձանց վրայ քանի
մը գեղեր տեսանք, որոնցմէ միայն Հօրն-Քի-սի
(Hortafas) անունը կրցանք հարցընելով իմանալ:

Ժամն 8ն անցած՝ լեռնէ բլրոց եւ արեւ-
մուտքէ արեւելք Միջիս-սուր գահալիժող եւ
Կարսավերան Քարս-Գարս անջատող Չեմիլ-Ե-
սու անուանեալ առուակէն անցանք: Ասիէ հիւ-
սասային ուղղութեամբ՝ անտառախիտ բարձունքի
մը վրայէն խիզանու հարթ պտղաբեր ձորն ե-
կանք: Այս տեղը կը կազմեն կործանեալ բերդի
մը աւերակները եւ դաշտաց, թիկնեաց եւ ըն-
կուզեանաց մէջ ցրուեալ քանի մը հիւղեր: Ցեղ-
ւոյս ծովու երեսին բարձրութիւնը 1352 մեդր
էր: Երեք ժամ հեռու դէպ ի արեւելք Քարս-
գիւղը կայ՝ որ երկաթի ճանք ունի:

Կէս օրէն սկսեալ՝ մեր ճամբան հիւսիս-ա-
րեւմտեան ուղղութեամբ շարունակեցինք. հիւ-
սիս-արեւելքէն հտոց Միջիս-սուրէն միշտ աւելի
հեռանալով՝ խիզանու ջրոյն աջակողմեան եղերաց
վրայէն Չէմիլ-Ե-սու եւ Մեդիլ-Ե — ուր ծառ ամե-
նեւին չ'աճիր — առջեւէն անցնելով ետեք այն
տեղն ուր խիզանու ջուրը սեպ կտաժայեմ մ'իբր
1861 մեդր բարձրէն կը բլրէ: Այս տեղը յսմա՝
խոր ժայռածորէ մը նոյնպէս արեւմուտքէ արեւ-
ելք՝ Միջիս-սուր թափուող Գարս-սու գետակը
կը բլրէ: Եւ հիւսիսէն Գուլ-Գարս սահմանը
կը գծէ եւ փոքր-փոքրէն կը բաժնէ:

Ժայռերու կտորներէ լի ջրբաժ լեռնէն
— 2052 մեդր — առեւի արահետի մը վրայէն
Ցատիկ-սուրի գեղազուլած ձորն իջանք, որ իւր
ջուրը Քուրդ-տաղի ձիւնաթաղ դաշտերէն եւ
հանդիպակաց լեռի եւ Բաս-տաղերէն կը ժո-
ղովէ կ'աւնու: Ամէն կողմ խիղճելով Ցատիկ-
սու թափուող առուներ, ճարակաշատ արօտա-
տեղներ, լաւ մշակեալ եւ լաւ ոռոգեալ դաշ-
տեր (յորից բարձրութեան պատճառաւ՝ տնկոց
աճումը հոս երեւելի բաւ մը չէ), ամէն կողմ
մայրոջ ուխտներու Սեպ ժայռերու գիմաց կողմ-
մանաւր բուսականութեամբ գիւղեր կան, Գուլ-

հօտ, Գի-Գարս, Կիւրի եւ Կիւրնի ձախակողմը, Հարս-
Բաս, Մեմիլ-Ե եւ Հիւսիս աջակողմը: Բնակիչք
հայ եւ տաճիկ են: Չորոյն երկայնութիւնն երկու
ժամ է, լայնութիւնը՝ մէկ ժամ. Ցատիկ՝ Չէմիս
կամ Կիւրն-Գարս (գեղեցիկ ձոր) ալ կ'անուա-
նուի եւ միջին բարձրութիւնը 1700 մեդր հա-
մարելն է:

Երկու ժամ վերջը լեռան ստորոտներն եր-
կու կողմանէ գետին կը մերձենան, որ հոս կըր-
ճանման ծերպի մը մէջէն դէպ ի արեւմուտք ի-
րեն ճամբայ մըն է բացած. սակայն ձորը դար-
ձեալ ըստ բաւականի կ'ընդարձակի, եւ գետն
հիւսիսէն եւ հարաւէն նոր գետակներ կ'ընդունի
իւր մէջ: Հոս են Վալիլ (հայարնակ) եւ Վէրլու-
(քրդարնակ) գիւղերը. իսկ հիւսիսակողմը լե-
ռան վրայ Սորվա (Sorwan) եւ Վասթին (Wastin):

Քրդարնակ վերամիտ — 1633 մեդր —
դաշտերէն միայն վրայ գիւղերեցինք. եւ Յունիս
26ին Պիլիլ-Ե-Կիւր արեւելեան առուակներուն
աղբերակաց կողմերէն մեր ճամբան հիւսիսային
արեւմտեան ուղղութեամբ յառաջ տարինք:
Ժամը 6ն անցած հայարնակ մեծ Թիմէ-
(Timek) գիւղէն եւ շրջակայիցը մէջէն անցանք: Ցատիկ-
սու հոս իւր արեւմտեան ընթացքը հարաւ-ա-
րեւմտեանի կը փոխէ եւ իր, կարմրապոյն մար-
մորի եւ պորփրիւրի վրայէն կոր ծերպաւ ժայ-
ռակիրձ մը կը հոսէ, ինծի ըսին թէ երկու ե-
զերաց վրայ հետեւեալ գիւղերը կան. Մեքե-
զ, Հուլ, Սասսա (Sassuna), Գոս, Սեկան
(Selkan) եւ Սիմէ (Simek):

Ժամն 7 անցած Էրօի (Erois) առջեւէն
անցնելով՝ ուրիշ երկու առուներու ակունքն ե-
կանք, — երկուքին մէջ տախտակն մը կայ,
1867 մեդր, — որոնք փոքր ինչ յետոյ կը մ-
անան եւ հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ
Պիլիլ-Ե-Կիւր գահալիժին: Այս երկուքին մէջ
տեղն է հայկարնակ Կոպիկ (Kopik) մեծ աւանը:

Ասիէ սկսանք Պիլիլ-Ե-Կիւր գեղը ան-
շատող կրարուն լիլիլ, եւ այս լեռան տափա-
տանին վրայ խառնարանի (cavalère) ձեւով խո-
րածոր մը գտանք, որուն արամազիժը գրեթէ 2
քիլոմէդր էր եւ բերանը հիւսիս-արեւելք: Ցա-
փատտանին արեւմտեան եզերքը գալով՝ Պիլի-
լիլ-Կիւրի վերին կողմնն բազմաթիւ պատա-
ռուքն ունեցող ձորը մեր ուղից տակը տեսանք.
այս ձորոյն մէջ եւ ասոր զառիթափներուն վրայ
էին Բաղէշի անեքը:

Հետով ժայռոտ սեպ արահետէն վար իջ-
նելով՝ ժամը 10 անցած ֆայային ապարանքը
մտանք:

¹ Բնագրին մէջ արեւելքէ արեւմուտք է, բայց
ուպաշխան սխալ կ'ընթերցուի, փոստ զի Գարս-սու այս
ուղիով ձեւամար վրայ կրնայ Միջիս-սու թափուիլ. Ե. Թ.

